

Nurəngiz Abasqulu qızı Qarayeva
AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya
İnstitutunun dissertantı

UOT 902

QƏBƏLƏNİN ANTİK ŞƏHƏR YERİNDƏ APARILMIŞ ARXEOLÖJİ QAZINTILAR (2011-2014-cu illər)

Açar sözlər: Qafqaz Albaniyası, Qəbələ, ekspedisiyası, arxeoloji material, fond

Ключевые слова: Кавказская Албания, Габалинская экспедиция, раскопки, археологические материалы, фонд

Key words: Caucasian Albania, Qabala, expedition, archaeological material, fund

Şimali Azərbaycanın tarixi keçmişinin uzun bir dövrü Albaniyanın adı ilə bağlıdır. Antik dövr və erkən orta əsr mənbələrinin məlumatları Albaniyanın etnosiyasi tarixinin 1000 illik (e.ə. IV b.e. VII əsrləri) dövrünün öyrənilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Albaniya Şimali Azərbaycan ərazisində yaranmış birinci müstəqil dövlətdir. Əvvəllər Albaniyanın ərazisi Əhəmənilər imperiyasının tərkibinə daxil idi. E.ə. IV əsrdə yaranmış bu dövlətin sərhədləri antik mənbələrdən bəlli olur ki, şimalda Baş Qafqaz dağlarından (Dərbənd də daxil olmaqla), cənubda Araz çayına qədər, qərbdə isə Göyçə gölü hövzəsi, Qabırrı (İori) və Qanıx (Alazan) çaylarının yuxarı axarlarından başlayaraq şərqdə Xəzər sahillərindəki uzanan geniş ərazini əhatə edirdi. [1, s. 17]. Başqa sözlə, Albaniya ölkəsi əsasən Cənubi Qafqazın şərq hissəsində, müasir Azərbaycan Respublikasının ərazisində yerləşirdi. Müasir Gürcüstan və Ermənistanın şərq, Dağıstanın isə cənub torpaqları da Albaniyanın ucqar əyalətlərini təşkil edirdi.

Antik mənbələrdə Albaniya bütün dövrlər boyu əhalisi sıx olan ərazi kimi təqdim olunur. Hərbi əməliyyatlar zamanı albanların döyüşə 60 min piyada, 22 min süvari qoşun çıxarmaq [2, s. 57] iqtidarında olduğunu nəzərə alsaq (bu isə ümumi əhalinin 15%-i deməkdir) e.ə. I əsrin sonu – b.e. I əsrinin əvvəllərində Albaniyada təxminən yarım milyon insanın yaşadığını ehtimal etmək olar.

Qafqaz Albaniyasının öyrənilməsində qədim yunan coğrafiyaşünası Klavdi Ptolomeyin “Coğrafiya” əsərinin də böyük əhəmiyyəti vardır. Klavdi Ptolomey bu əsərində dövrünün ədəbiyyatına əsaslanaraq Albaniyanın coğrafiyasına dair gözəl məlumat vermişdir. Burada o, alban şəhər və kəndlərinin, çay və keçidlərinin, habelə ticarət yollarının adını çəkərək onların coğrafi koordinatlarını göstərmişdir [3, s. 252-254]. Eramızın II əsrində yaşamış yunan müəllifi Klavdi Ptolomey Albaniyada 29 yaşayış məntəqəsinin adını çəkir. Bunların arasında o, Qəbələ şəhərinin də adın qeyd edir [4, s. 7]. Yunan müəllifi Qəbələ şəhərini “Xabala” kimi qeyd edir.

Qəbələ Albaniyanın tarixində mühüm rol oynamışdır. Bir çox tarixçilər Qəbələni Qafqaz Albaniyasını paytaxtı deyil, onun əsas şəhəri olduğunu qeyd edirdilər. Məsələn, Qəbələ haqqında ilk yazılı məlumatı verən I əsrdə yaşamış Roma alimi Böyük Plini özünün “Təbii tarix” əsərində Qəbələni Albaniyanın əsas şəhəri kimi qeyd etmiş, şəhəri “Kabalaka” adlandırmışdır [4, s. 7].

Qəbələnin Qafqaz Albaniyasının paytaxtı olması fikri rus alimləri tərəfindən də irəli sürülmüşdür. Belə ki, A.E.Krimski Qafqaz Albaniyasına aid əsərində bildirmişdir ki, “Qəbələ I minilliyin ikinci yarısında parfiyalıların Arşak sülalələrinin hökm sürdüyü dövrdə Alban çarlığının paytaxtı ola bilərdi” [5, s. 289]. Bilirik ki, bu dövrdə Parfiya çarlığı ilə Roma imperiyası arasında Kiçik Asiya ölkələri və Cənubi Qafqazda hökmranlıq üstündə mübarizə gedirdi. Albaniya bu mübarizənin əsas meydanı olurdu.

Qəbələ şəhərinin harada yerləşməsi haqqında da bir sıra mülahizələr var. Rus alimi S.B.Yuşkov qədim Albaniyanın sərhədləri haqqındakı əsərində Qəbələni Dağıstanda, Sulaqla Samur cayları arasında [2, s. 78], N.A.Karaulov isə şəhəri Alazan çayı vadisində olduğunu qeyd etmişdir.

Sonralar tədqiqatçılar şəhər xarabalıqlarını 2 km şərqdə Qaraçayla Qoçalançay arasında, əhali tərəfindən “Çaqqallı düzü” adlanan 50 hektarlıq sahədə olduğunu aşkar etmişdilər. Mütəxəssisləri elmi ədəbiyyata Qəbələ şəhərinin ilk ərazisini “Antik şəhər yeri”, “Güllütala” və s. adları ilə daxil etmişdilər.

Qəbələ ərazisində tədqiqatlar hələ XIX əsrdə aparılmışdır. A.Yanovski Qəbələdə 1829-cu ildə bəzi kəşfiyyat xarakterli işlər aparılmışdır. 1915-ci ildə E.A.Lalayan şəhər xarabalıqlarına baxmış, lakin o, heç bir qazıntı aparmamışdır.

Uzun illər tarixçi və arxeoloq alimlərin diqqət mərkəzində olan Qəbələdə arxeoloji tədqiqatlar 1926-cı ildə Davud bəy Şərifovun rəhbərliyi ilə başlayaraq (O, bu qazıntılar haqqında 1927-ci ildə nəşr etdiyi “Обследование раскопанной Кабалы” əsərində geniş məlumat vermişdir) müəyyən fasilələrlə, 1959-cu ildən isə ardıcıl və sistemli şəkildə aparılır.

Məhz bu illər nəticəsində aparılmış qazıntılar nəticəsində Qəbələ şəhərinin müdafiə istehkamları tədqiq olunmuş, böyük ictimai binaların, yaşayış yerlərinin, istehsalat ocaqlarının qalıqları, tikintilərdə istifadə olunun kirəmitlər, şəhər əhalisinin məişətini əks etdirən və s. müxtəlif tapıntılar aşkar edilmişdir.

Aparılmış tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, Qəbələ ölkəmiz ərazisində ən qədim dövlət olan Qafqaz Albaniyasının yarandığı vaxtdan V əsrin ortalarına qədər (750 ildən çox) paytaxtı, sonralar isə Azərbaycanın mühüm iqtisadi, inzibati mərkəzinə çevirilərək XVIII əsrin ortalarına qədər mövcud olmuşdur.

2005-ci ildə başlayaraq SEBA-Seul-Bakı-Azərbaycan-Koreya Mədəniyyət Mübadiləsi Assosiasiyası İctimai Birliyi ilə birgə Qəbələdə arxeoloji qazıntı işləri aparılır. Aparılmış arxeoloji qazıntılar nəticəsində Qəbələ şəhərinin tarixinin dərinliyi və zənginliyi bir daha sübuta yetirilir.

2011-ci ildə Qəbələ şəhərində yenidən qazıntı işləri başlamışdır. Albanşünas alim İlyas Babayevin rəhbərlik etdiyi ekspedisiyanın üzvləri əsasən şəhərin antik yerində III və IV sahəsində qazıntı işlərini davam etdirmişlər. Hələ əvvəlki illərdə aparılmış qazıntılar zamanı III sahədə oval planlı 3 böyük ictimai

binanın qalıqları aşkar edilmişdir. Qeyd etməliyik ki, bu vaxta qədər bütün Qafqaz, Yaxın və Orta Şərqdə antik dövrə aid belə tikili aşkar edilməmişdir [6, s. 213]. Qəbələdə aşkar olunan e.ə. III-b.e. I əsrinə aid bu tikili təxminən Romanın amfiteatrlarını, Yunanıstanın ippodromlarını, Misirdə İskəndəriyyə şəhərindəki məktəb binalarını demək olar xatırladır. Bu binaların ən böyüyü üzü şərq tərəfə olmaqla şimal-cənub istiqamətində yerləşmişdir. Aparılmış tədqiqatlar zamanı binanın ümumi ölçüləri götürülmüş və onun şərq tərəfində iki qapı yerinin olduğu müəyyənləşdirilmişdir. 2011-ci ildə isə əlavə təmizləmə işləri aparılarkən binanın qərb tərəfində də ehtiyat bir qapı yeri aşkar edilmişdir. Aşkar olunmuş 3 oval tipli tikilinin bünövrələri çay daşından və çiy kərpicdən hörülmüşdür. I və II oval tikililərə nisbətən III oval tikilinin daha qədim - e.ə. III əsrə aid olduğu müəyyənləşdirilmişdir [6, s. 215]. Güman etmək olar ki, bu tikililərdə dini mərasimlər, dövlət və şəhər əhəmiyyətli yığıncaqlar, tamaşalar keçirilmişdir.

Qazıntılar zamanı aşkar olunan tikinti qalıqlarının bir-birinin üstündə olmaqla bir neçə qatda yerləşməsi antik dövrdə burada çox intensiv tikinti işlərinin aparıldığını söyləməyə imkan verir.

IV sahədə də qazıntı işləri davam etdirilmişdir. Bu sahə III sahədən 20 m şərqdə yerləşir. 50 hektardan çox sahəni əhatə edən antik şəhər yerinin cənub və mərkəz hissəsində əvvəlki illərdə qazıntılar aparılan zamanı təkcə şəhərin antik dövrünə aid tikinti qalıqları aşkarlanmışdır.

IV sahədə 1500 kv m olan IV oval tikili aşkarlanmışdır [7, s. 407]. Bu oval tikili e.ə. I əsrin sonu-b.e. I əsrinə aiddir. Bu oval tikili digərlərindən fərqli olaraq çiy kərpiclərlə tikilən divarlarının daş bünövrəsi yoxdur. Orada ən ust təbəqədə eramızın I əsri üçün səciyyəvi olan bir bişmiş kərpic parçası da tapılmışdır. Bu kərpicin eni 21 sm, qalınlığı 6 sm-dir.

Qəbələnin antik şəhər yerində aşkar edilən tikinti qalıqlarının konservasiyası çox vacibdir. Qəbələdə tapılan adidələr hələ 2400 il bundan əvvəl Azərbaycanda yüksək şəhər mədəniyyətinin olduğunu göstərir. Antik dövrə aid olan şəhər yerlərində indiyə qədər bu möhtəşəmlikdə bina qalıqları, bu dərəcədə intensiv şəhər həyatını göstərən tikintilər aşkar edilməmişdir. Və ola bilsin ki, heç həmin dövrə aid abidələr Azərbaycanın digər yerlərində aşkar olunmayıb.

2011-2014-cü illərdə Qəbələdə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı antik dövrə aid III qazıntı sahəsində alt təbəqədə e.ə. IV-III əsrlərə aid böyük çaxır anbarı aşkarlanmışdır. Təkcə Azərbaycanda deyil, bütün Qafqazda indiyə qədər antik dövrə aid bu böyüklükdə çaxır anbarı məlum deyildir. Ona görə də arxeoloqlarda böyük marağa səbəb olmuşdur. Arxeoloqların təhlili sahəsində məlum olunmuşdur ki, bu anbarda 11 sırada və hər sırada da 20-dən az olmayaraq təsərrüfat küpü qoyulmuşdur. Anbarda çaxır küplərinin ümumi sayı 220-dən az olmamışdır. [8, s. 119] Bu küplərdə minlərlə litr çaxır və digər ərzaq məhsulları saxlanılmışdır. Qazıntılar zamanı anbarın döşəməsində küplərin ağızlarını bağlamaq üçün istifadə olunan yastı daş qapaqların parçalarına, küplərdən çaxır götürmək üçün istifadə olunan gil qabların qırıqlarına təsadüf olunmuşdu.

Qəbələdə aşkar olunan anbarın ictimai əhəmiyyət daşdığını güman etmək olar. Çünki, şübhəsiz ki, bu həcmdə olan anbar bir adama aid ola bilməz. Arxeoloji qazıntılar zamanı Qəbələdə tapılan digər böyük ictimai əhəmiyyət daşıyan

binaların qalıqları ilə yanaşı, belə böyük çaxır anbarının olması o zaman burada çox böyük şəhərin olmasını göstərir. Bununla belə, istər Antik şəhər yerində, istərsə də Qala ərazisində çaxır anbarının aşkarlanması Qəbələnin paytaxt kimi mövcud olduğu bütün dövrdə orada üzümçülük və çaxırçılığın yüksək səviyyədə inkişaf etdiyini göstərir.

İ. Babayevin rəhbərliyi ilə apalmış qazıntılar zamanı Qəbələdə e.ə. II əsrə aid olan gil qab bişirilmə emalatxanasının qalıqlarına da rast gəlinmişdir. Bu kürə 2011-ci ildə aşkarlansa da onun tədqiq edilməsi sonrakı illərdə davam etdirilmişdir. Düzdur bizə məlumdur ki, Mingəçevirdə aparılmış qazıntılar sayəsində oradan gil qab bişirilmək üçün kürələr tapılmışdır. Lakin orada tapılmış kürələr həm dövr baxımından, həm də quruluş baxımından Qəbələdə aşkar olunan kürədən xeyli fərqlənirdi.

Qəbələ qazıntılarında aşkarlanan kürə e.ə. III-II əsrə aid olursa da bu tip emalatxanalara Azərbaycanın digər yerlərində rast gəlinməyib. Kürələrinin tədqiqi zamanı oradan 15-20 sm qalınlığında qara rəngli təkayaqlı vazalar aşkarlanmışdır [8, s. 123].

Bu illər ərzində Qəbələdə aparılmış qazıntılarda e.ə. II minilliyin sonu- I minilliyin I-ci yarısına aid bir neçə təsərrüfat küpələrinin qalıqlarına, çoxlu sayda taxıl quyularına da rast gəlinmişdir. Diametri 1,65 sm olan bir quyudan 0,4-0,5 m qalınlığında olan yanmış arpa qalığı tapılmışdır [9, s. 27].

Qəbələ qazıntılarında çoxlu miqdarda antik dövrə aid maddi-mədəniyyət qalıqları tapılmışdır. Bu tapıntılar icərisində gövdəsinin orta hissəsində iki qulpu olan açıq qırmızı rəngli paralel ağ xətlərlə naxışlanan iri ölçülü enli ağıza malik qab xüsusi maraq doğurur. Əsasən, bu cür naxışlı qablar Şərqi Gürcüstan, Qərbi Azərbaycanın e.ə. IV əsrinə aid olan abidələrində daha çox rast gəlinmişdir. Qəbələnin antik şəhər yerində belə tip qabların bu vaxta qədər yalnız bir neçə kiçik ölçüləri tapılmışdır. Qəbələnin antik dövrü üçün belə naxışlı qablar səciyyəvi olmadığından güman edilir ki, bu tip qablar Albaniyanın qərb rayonlarından gətirilib.

Son illərdə Qəbələdə aparılmış arxeoloji qazıntılardan yalnız 2013-cü ildə əldə olunan materiallardan bir qismi Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Arxeologiya fonduna təhvil verilmişdir. Qeyd edək ki, Qəbələ ekspedisiyasının rəisi, arxeoloq İlyas Babayev tərəfindən aparılmış qazıntılardan tapılan materiallar Muzeyin daxilolma kitabına DK № 12179 qeydiyyat nömrəsilə daxil edilmiş, 53 №-li aktla fonda yerləşdirilmişdir. Burada tərkibi iki dişdən ibarət olan dəmir yaba (AF 23955) maraq doğurur (*şəkil 1*). Yaba natamamdır, onun hər iki dişi ortada sınımışdır. Onun uzunluğu 33 sm, eni 10 sm-dir.

Arxeologiya fonduna daxil olmuş materiallar arasında iki dəmir bıçaq nümunəsi də diqqət cəlb edir. AF 23956 nömrəsilə qeydə alınmış bıçağın bir tərəfi enli, o biri tərəfi isə ensizdir. Onun ensiz tərəfi bir az əyilmişdir (*şəkil 2*). Onun uzunluğu 21 sm, eni 3 sm-dir. Digər bıçağın (AF 23957) uzunluğu 11,5 sm, eni isə 2 sm-dir. Bu bıçağın da bir tərəfi enlidir. Hər iki bıçaq natamam və paslıdır (*şəkil 3*).

2013-cü il arxeoloji qazıntılarda xeyli bəzək əşyası da aşkarlanmışdır. Onlardan yalnız ikisi Arxeologiya fonduna təhvil verilmişdir: 1) asma bəzək; 2) halqa hissəsi. Hər iki bəzək əşyası tuncdan ibarətdir. Asma bəzək (AF 23958) dairəvi

formadadır (*şəkil 4*). Onun ortasında kiçik deşik və baş hissəsində qarmaq formalı çıxıntısı var. Natamam olan bu bəzək əşyasının səthi sayadır və yaşıl oksidlə örtülmüşdür. Onun uzunluğu 5 sm, diametri isə 3,5 sm-dir.

Fonda verilmiş ikinci bəzək əşyası olan halqa hissəsinin də en kəsiyi dairəvidir (*şəkil 5*). Diametri 3,5 sm-dir. Bu halqa hissəsi də AF 23959 № -si ilə fonda yerləşdirilmişdir.

Fonda həmçinin qazıntılardan aşkarlanmış dənli bitki (arpa) qalıqları (AF 23960) da təhvil verilmişdir. Dənlərin bir qismi yanmış vəziyyətdədir və çəkisi təxminən 1 kq-dır.

Beləliklə, Qəbələ şəhərində aparılan qazıntılardan əldə olunmuş qiymətli tapıntılar bizə təkcə Azərbaycanın deyil, həmçinin bütün Qafqazın, Yaxın Şərqi tarixini öyrənməyə imkan yaradır. Həmçinin bu tapıntılar Qafqaz Albaniyası əhalisinin məişətini və təsərrüfatını özündə əks etdirən məxəz kimi də çox dəyərlidirlər.

Tədqiqatın əməli əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onun müddəaları Azərbaycanın qədim sakinlərinin məşğuliyyətinin, təsərrüfatının və maddi mədəniyyətinin öyrənilməsində, eləcə də arxeoloji və etnoqrafik əsərlərin yazılmasında mənbə rolunu oynaya bilər. Həmçinin tələbələr, magistrələr, doktorantlar, elmi işçilər, müəllimlər və digər sənət sahibləri də məqalədən maddi mədəniyyət mövzusunun öyrənilməsi zamanı bəhrələyə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Бабаев И.А. Города Кавказская Албании в IV в. до н.э. – III в.н. э. Баку, 1990.
2. Юшков С.В. К вопросу о границах древней Албании. Москва, 1846.
3. Латышева В.В. Клавдий Птолемей. Географическое руководство гл. 11 // Вестник древней истории, 1948, №2.
4. Babayev İ.A., Əhmədov Q.M. Qəbələ. Bakı, 1981.
5. Крымский А.Е. Страницы из истории Северного или Кавказского Азербайджана. Сб. в честь С.Ф.Ольденбурга. Л., 1934.
6. Babayev İ.A., İskəndərov E.Ə., Alışov N.Ə., Mustafayev L.X., İsmayılov R. Qəbələ Arxeoloji ekspedisiyası Antik Qəbələ dəstəsinin zol-tədqiqat işləri haqqında // Azərbaycanca arxeoloji tədqiqatlar-2011, Bakı, 2012.
7. Babayev İ., Nəcəfov İ., Məmmədova B., Mustafayev L., Hüseynov S., Alışov N. Qəbələ Arxeoloji ekspedisiyası Antik Qəbələ dəstəsinin tədqiqat işləri haqqında // Azərbaycanca Arxeoloji tədqiqatlar 2013-2014, Bakı, 2015.
8. Babayev İ., Mustafayev L., İsmayılov R., Alışov N. 2012-ci ildə Qəbələnin Antik ərazisində aparılmış arxeoloji tədqiqatların hesabatı // Qəbələ arxeoloji ekspedisiyasının hesabatları 2011-2012, Bakı, 2014.
9. Babayev İ., Nəcəfova İ., Məmmədova B., Mustafayev L., Hüseynov S., Alışov N. 2014-cü ildə Qəbələnin Antik ərazisində aparılmış arxeoloji tədqiqatların qısa hesabatı // Qəbələ Arxeoloji ekspedisiyası: hesabatlar, tapıntılar. Bakı, 2016.

Нурангиз Гараева Абаскулы кызы

**РЕЗУЛЬТАТЫ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ РАСКОПОК,
ПРОВЕДЕННЫХ НА МЕСТЕ ДРЕВНЕГО ГОРОДА
ГАБАЛЫ В 2011-2014 ГГ**

РЕЗЮМЕ

Археологические раскопки проведены в одном из древних культурных и исторических регионов Азербайджана в Габала, которая была столицей Кавказской Албании на протяжении 800 лет. Археологические исследования Габалы проводились с 1926 г с определенными перерывами, а с 1959 г. в планомерном и систематическом порядке.

Начиная с 2005 г. совместно с Ассоциацией SEBA продолжаются археологические раскопки в Габале. В настоящей статье сообщаются о раскопках, проведенных в Габале в 2011-2014 гг. при поддержке Ассоциации SEBA и обнаруженных овальных постройках, хозяйственных колодцах, а также различных материально-культурных образцах.

Nurangiz Qarayeva Abasquli

**LATER YEARS (2011-2014) ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS
IN ANCIENT CITY PLACE OF QABALA**

SUMMARY

Qabala is one of the ancient culture centres of Azerbaijan and it was about 800 years capital of Caucasian Albania. For many years Qabala became the focus of attention of scientists, first archaeological excavations were carried out in 1926 and continuously and systematically continued until 1959 year. Since 2005 archaeological excavations was continued by support of SEBA organization. Paper deals about archaeological excavations in Qabala in 2011-2014 years and oval constructions, farm wells and other samples of different material culture which was found during archaeological excavations.

